

## ФЕНОМЕН ШЕВЧЕНКОВОЇ ІРОНІЇ

*Автор статті аналізує своєрідність авторської іронії на прикладі поезії Тараса Шевченка останніх років життя. Майстерне застосування засобів іронії вказує на мудру відстороненість та філософсько-екзистенційну рівновагу в свідомості поета. Іронічний код поєднує поезію Т. Шевченка з романтичною традицією, але водночас виражає індивідуальну специфіку його таланту.*

**Ключові слова:** іронія, поезія, автор, образ, ліричний суб'єкт.

Ювілей найбільшого національного поета, який став символом новочасного українства, спонукає не тільки до високих пафосних слів, а й до уважного переосмислення творчого спадку Тараса Шевченка. Це доволі непросте завдання. Адже сьогодні над нами тяжіє не тільки авторитет Шевченкового слова, а й численні, часто суперечливі поміж собою або й відверто опозиційні, інтерпретації його поезії. Словом, нагода ювілею – це добрий привід, аби переглянути інтерпретаційні матриці й стереотипи, що застосовувались або надалі застосовуються щодо творчості Т. Шевченка.

Сучасна шевченкознавча думка плюралізує різні інтерпретаційні підходи та оцінки творчості нашого національного поета. Нарешті можемо констатувати той стан речей, коли дослідники не мусять ставати в позу категоричного несприйняття опонента і відкидати можливість конструктивної дискусії. Натомість злобою дня стає позиція культурної відкритості, яка дала би змогу оцінити здобутки вчених різних світоглядів та методологій без пересад та грубого ідеологічного маркування.

На жаль, спокуса розглядати шевченкознавство як поле ідеологічної боротьби надто живуча, що, своєю чергою, виявляє невикоріненість сприйняття Шевченка як недоторканої святині, щодо якої спроби критичного чи просто нетрадиційного потрактування видаються неможливими. Звідси походять ті оцінки сучасних дослідників, які ґрунтуються на нетерпимості та ідеологічній псевдоцнотливості і які вже в самих засадах беруть за завдання однозначне та спрощене поборювання опонента за принципом загрози національній ідентичності. З іншого боку, непоодинокі, а навіть фронтальні рецидиви колоніальної свідомості (у контексті політичних подій останнього часу) знову активізують ідеологічний чинник в інтерпретаціях поезії Тараса Шевченка. Так, проф. Михайло Наєнко, оцінюючи сучасні прочитання поета, вказує на дві причини "напруг і непорозумінь": поширення ультрамодерних та постмодерних уявлень та новітніх методологій [4, 54]. А літературознавець Петро Іванишин,

критикуючи коцепції Г. Грабовича, О. Забужко та Л. Плюща, переходить межі наукової стилістики та вдається до відверто ідеологічних маркерів; зрештою, навіть у назві його праці звучить неґація з ідеологічним підтекстом ("від інтерпретації до фальсифікації"), що є надто категоричною та за визначенням не залишає опонента права на захист [2, 104–106, 121–124].

Очевидно, що цьогорічна нагода Шевченкового ювілею слугуватиме приводом для нової ескалації ідеологічного протистояння навколо постаті й творчості Тараса Шевченка. Автор "Кобзаря" був і залишиться для українців чимось більшим, ніж поет, а отже, завжди існуватиме спокуса трактування його творчості в контексті суспільної затребуваності певної доби. Тому шевченкознавчі полеміки мимовільно переходять у площину дискусій про національну ідентичність українців, про право на власну культурну репрезентацію у світі, про ступінь зрілості національної ідеї.

Така вже доля літературної класики, що вона в кожному наступному поколінні проковує потребу перечитування й реінтерпретації [1]. Щодо Шевченка ця закономірність має подвійну актуальність. По-перше, творчість поета стала основою українського національного канону, тому будь-яке віднесення до цього канону апіорно передбачає оцінку Кобзаря. По-друге, поета цінують не лише в ранзі літературної класики. Доки творення української ідентичності є живим і активним процесом (а саме такий етап переживаємо нині, в період становлення державності), Тарас Шевченко незмінно лишатиметься провідним національним героєм, зразком письменника-громадянина й патріота, відданого своєму народові. Такою подвійною актуальністю обтяжені шевченкознавчі дослідження. Незрідка її зраджує полемічна гострота, з якою питання Шевченка обговорюється в нашому суспільстві, переходячи з площини суто академічної в науково-популярну та публіцистичну.

Традиційним предметом дискусії шевченкознавців є поєднання/непоєднання в Шевченковій творчості двох засадничо відмінних якостей – поета-громадянина, трибуна й пророка та поета-лірика, співця суб'єктивних настроїв. Складність питання в тому, що обидві ролі для Тараса Шевченка органічні. Обидві добре характеризують сутність його таланту. Пристрасний пафос поета засвідчує гостру злободенність його творчості, прагнення поета жити й перейматися тими проблемами, над якими вболіває суспільна думка. В останніх дослідженнях побутує навіть думка, що цей громадянський покликання був містично обумовлений: так, Леонід Плющ побудував своє цікаве, хоча й контрверсійне, дослідження на визнанні за Шевченком передусім функції "шамана" і пророка [5, 25]. Однак іронічні інтонації поетової музи вказують на іншу, в

певному сенсі антиномічну ознаку його таланту, – своєрідну відстороненість постави, за якою криється екзистенційна відкритість та філософська зваженість поета.

Через комічну недовомовленість та підтексти Кобзар дотепно кореспондує з вітчизняною культурною традицією, передусім з фольклором та бароковою "низькою" літературою. Його власна культура іронічного мовлення доволі багата, як зазначають дослідники. Сама ж іронія була для поета "улюбленим засобом жартівливого кепкування, а частіше – насмішки скептичної, осудливої. Гнівне, нищівне глузування з суспільних вад і людських пороків у Шевченкових творах часто супроводиться вибухом пристрасного сарказму" [9, 259]. У частковому аспекті іронічна образність уже привертала увагу науковців – від Ю. Івакіна до М. Тарнавського [7]. Проте нашим завданням буде представити її: а) у специфіці пізньої творчості, властиво, останнього, завершального акту творчої драми письменника; б) у переплетінні загальних та індивідуально-авторських інтонацій; в) у характерності ліричного героя поета, іронічна постава якого багато в чому визначає поетикальну своєрідність творчості Кобзаря.

На відміну від безпосереднього пафосу, який відображає щирі переживання та інтенції автора, іронія в художньому творі подвійно кодифікується, що дозволяє сприймати іронічні образи по-різному. Вона належить до найбільш парадоксальних засобів художнього мовлення, причому така парадоксальність лежить в основі іронії, хоча в різних текстах вона може виражатися більшою або меншою мірою. Як дотепно окреслив Ф. Шлегель, про іронію можна говорити тільки те, що "саме в собі є парадоксальне й іронічне" [11, 29]. Інакше кажучи, ефект іронічного мовлення в художньому творі базується на комічному обігруванні поняття офіційної чи загальноприйнятої правди, яке автор піддає сумнівові, тим самим спонукаючи читача до вагання та переосмислення загальноприйнятих, утертих поглядів на світ та суспільство. Таким чином, іронія – це "спосіб осмислити парадоксальність, амбівалентність світу" [7, 92–93]. Амбівалентну функцію іронії можна розпізнати в тому, що вона виражає водночас і схвальне, і критичне ставлення до предмета зображення – залежно від того, хто і яким чином відчитуватиме смисл твору.

Комізм іронії тільки на перший погляд видається простим та зрозумілим. Варто пам'ятати, що за ним стоїть певна філософська *відстороненість* автора, яка сама по собі провокує ефект двозначності (краще сказати – багатозначності) прочитання. Адже іронія постає як плід авторового роздуму над природою речей, над істотою світу. "Підставою іронії є чинник рефлексії. Це спосіб дискурсу, в якому існує відмінність між тим, що сказане дослівно, а

що насправді хотіли сказати. У найпростішому особливому випадку ця відмінність набуває характеру протиставлення: говоримо щось протилежне до того, що насправді хотіли сказати" [11, 22].

Як відомо, багатство іронічної риторики було особливістю німецького романтизму. Концепція романтичної іронії, що була обґрунтована Фрідріхом Шлегелем, базована на філософських судженнях Г. В. Геґеля. Якщо виходити з тези німецького філософа про те, що висока поезія наближається до філософії й може стати щодо останньої доречним коментарем чи ілюстрацією (саме таким виглядало актуальне завдання нової епохи), то іронічну поезію слід визнати в цьому контексті чимось абсолютно протилежним, тобто "філософією навиворіт". Тому-то Геґель на прикладі романтичної поезії Г. фон Кляйста твердив, що іронія – замість бути справжнім чином та суттю – може провадити поета до порожньої "туги душі" [14, 192–193]. Утім, важко заперечити притягальну силу романтичної іронії та містики, які стали популярними та неймовірно поширилися у багатьох європейських літературах доби романтизму.

На ґрунті слов'янських літератур романтична іронія все ж не набула великого поширення, оскільки була витіснена значно більш актуальною для того часу національно-визвольною риторикою та пафосом боротьби за національні права. Проте в останній час такі оцінки підлягають переглядові. Так, дослідники польського романтизму – з нагоди ювілею поета – прискіпливо аналізують іронічний складник творчості Юліуша Словацького, доводячи, що саме він багато в чому визначив унікальне своїм багатством інтерпретаційне поле пізніших студій над творчістю автора "Баладини" [13]. Виникає спокуса переоцінити в подібному дусі значення Шевченкової іронії, зокрема проявленої в його зрілій творчості.

Передумовою іронічного погляду на світ є поетова схильність до філософської рефлексії, перейнятість пошуками правди універсальної, екзистенційної, понад часовим та просторовим локусом, – ще, либонь, від часу першого "Кобзаря" (1840), зокрема від поем "Катерина" та "Гайдамаки", багатих на лірико-філософські рефлексії. Цій творчості, безумовно, притаманні "філософічні риси", вона "насичена великою любов'ю до мудрості і правди" [8, 52]. Філософічні риси особливо загострюються в поезії останніх років життя. Це цілком зрозуміло, бо останні вірші знакують творчу й життєву зрілість автора, його досвідченість в осмисленні наріжних проблем буття. На прикладі цих творів випадає говорити про зрілість авторської іронії, а також про її багатофункційність, залежно від контексту.

Екстраполяція загальної ситуації на останні поезії Тараса Шевченка засвідчує, що вигострювання поетичного образу Кобзаря відбувається у двох планах одночасно. По-перше, через підкреслено в'їдливе, аж часом жовчне, висміювання суспільного

зла. По-друге, через відсторонення від злободенних інтонацій на користь рефлексій про істину, про справжні та сумнівні вартощі, про спасіння людської душі. На цьому полі й відбувається перетинання різних стильових дискурсів, на ньому неодмінно зустрічаються обидві властиві стихії Шевченкової музи – пафос та іронія, втілюючись у конкретних ліричних враженнях-образах світу.

Шевченко злободенний найщиріше переймається атмосферою відносного лібералізму в тогочасному російському офіціозі. Він сподівається (таки наївно, як показали наступні події), що очікувана царська реформа приведе до визволення селян, а також слугуватиме загальному оздоровленню суспільства. Звідси – гострий антицарський пафос його образів з поезії останніх літ. На цьому свого часу акцентував увагу С. Смаль-Стоцький: "Цілий останній рік життя Шевченка мучила одна і та сама ідея – зміна деспотичного ладу на людський гармонійний лад. Всі його думки зводяться вкінці до одної думки, що не буде людського правопорядку на світі, доки люди не зроблять суд або доки люди і без того, "без всякого лихого лиха царя до ката поведуть". Це була Шевченкова мука, це була його скорб, його печаль [...]. Такий був Шевченко-поет: не звеличник царів і Росії, а найбільший і найзавзятіший противник розпинателів народних, був правдивий апостол правди" [6, 10].

Натомість Шевченко іронічний схильний ставити під сумнів досягнення ідеалу загальної правди та благоденства. Амбівалентність поетової іронії полягає в тому, що вона не дає чіткої відповіді про ступінь критичної настанови автора супроти предмету висміювання. Такий ступінь визначає для себе кожен читач, керуючись власною мірою та інтуїцією, а також правом індивідуально відчитувати ті смисли, які реалізовано в тексті вірша.

Більше того, Шевченкова іронія звертає на себе увагу властивою багатозначністю. Вона спрямована не тільки проти "царів з міністрами-рабами" (що самозрозуміло в цій ситуації), а й торкається "добрих людей" і цілого "світу вольного". Це закладає своєрідну подвійну перспективу Шевченкової поезії: ліричний герой водночас і наївно вірить у можливість швидкого суспільного поступу, і підважує таку віру, зраджуючи всеохопну іронічну поставу щодо світу. Чого в такій позиції більше – патетичного чи комічного? Певно, важко відповісти однозначно. Проте іронія не лише "роз'їдає" поважність тону, вона своєрідно урівноважує загальний настрій Шевченкової поезії, надає їй філософської глибини та загальної поміркованості.

Із цього погляду доводиться визнати дещо перебільшеною наведену вище оцінку С. Смаль-Стоцького. Справді, поет щиро переймався проблемами загальносуспільної ваги. Його

антицарський пафос цілком явно засвідчує гостроту реакції на стан російського суспільства на межі 1850–60-х років, зокрема його моральної деградації, коли "псарі з псарятами царять" [10, 367]. У цьому Кобзар виступає принциповим опонентом влади (в тому також офіційної російської літератури та, ймовірно, частково рідномовної з сервільною позицією щодо влади [1, 71–74]), що утверджує загальний імперський наратив; принципово розбудовує опозиційний до нього наратив національний [3, 27], хоча й поділяє загальні засади свободи та рівності. Проте Шевченко не такий наївний, аби сподіватися на швидке відновлення справедливості в умовах, коли вона була абсолютно зневажена. Це виразно засвідчують іронічні інтонації, що сягають не лише поточного моменту, а представляють універсальний погляд на правду і кривду цього світу, споріднені з меланхолійним настроєм давніх українських псалмів чи окремих віршів Григорія Сковороди.

Понад те, поет не цурається й *самоіронії*, вкладаючи в уста свого ліричного персонажа комічне обігрування власної ролі й призначення поета-пророка:

*Не нарікаю я на Бога,  
Не нарікаю ні на кого.  
Я сам себе, дурний, дурю,  
Та ще й співаючи. Орю  
Свій переліг – убогу ниву!  
Та сію слово. Добрі жнива  
Колись-то будуть. І дурю!  
Себе-таки, себе самого,  
А більше, бачиться, нікого?* [10, 355]

Варто акцентувати увагу також на характерній постаті ліричного суб'єкта. Його удавана наївність та простакуватість (у розвиток традиції українського бурлеску та І. Котляревського) слугує своєрідною маскою, за якою прозирає інше обличчя. Неважко здогадатися, що постать такого героя значною мірою автобіографічна; попри камуфляж, у ньому вгадується крута вдача та гострий розум самого автора. Іронічно налаштований автор представляє нам героя, який намагається видатися наївним, легковірним, надміру щирим, не здатним розпізнавати лицемірність офіційної мови влади та її апологетів. Насправді ця удавана наївність апелює до вдумливого читача, який легко розгадує умови гри – різниця між брехнею й іронією "є ясна для втаємниченого" [11, 23]. За маскою легковірності стоїть щось глибше. Так, як у юродстві чи блазненстві людина здобуває право нещадно кпити з будь-кого та голосити жорстоку правду, ліричний герой пізнього Т. Шевченка приховує в іронічному слові вміння розрізняти добро і зло, зважено судити про світ і його порядок.

Дихотомія пафосу й іронії в останніх віршах поета набуває чітко вираженої *діалогічної опозиції*. Найбільш явно це проступає у творі "Чи не покинуть нам, небого...", який Т. Шевченко написав незадовго до смерті, 14–15 лютого 1861 року та який фактично завершує його поетичну творчість. Діалогічна композиція цієї поезії непомилково вказує на потребу виділяти два стиліові ключі в її інтерпретації, – серйозно-патетичний та комічно-іронічний. Автор рефлектує тут межовий стан свідомості людини, яка вже відчуває, що опинилася "на Божій дорозі" й потребує звести рахунки з цим світом. При цьому ліричного суб'єкта особливо вирізняє іронічна постава – не тільки супроти світу й людей, а й щодо себе самого та власного призначення.

*Чи не покинуть нам, небого,  
Моя сусідонько убога,  
Вірші нікчемні віршувать,  
Та заходиться риштувать  
Вози в далеку дорогу,  
На той світ, друже мій, до Бога,  
Почимчикуєм спочивать.  
Втомилися і підтоптались,  
І розуму таки набрались,  
То й буде з нас! Ходімо спать,  
Ходімо в хату спочивать...  
Весела хата, щоб ти знала!.. [10, 372]*

Іронічні пасажі вірша перемешковуються, однак, патетичними, в яких явно відчувається глибина людської драми героя – самотності, нерозуміння, кривди од людей. У Шевченковому пафосі є апеляція до Бога й Божого суду, на протигагу людським звичаям та правилам.

*Ой не йдімо, не ходімо,  
Рано, друже, рано –  
Походимо, посидимо –  
На сей світ поглянем...  
Поглянемо, моя доле...  
Бач, який широкий  
Та високий, та веселий,  
Ясний та глибокий... [10, 372]*

Чергування іронії й патетики знакує Шевченкове поетичне мовлення як таке, що тяжіє до універсальності, до всеохопного слова, не обмеженого вузькими часопросторовими деталями, які обнижують горизонт сподівань читача. Ані пафос, ані іронія не можуть цілком задовольнити поета – лише поєднання цих різноспрямованих чинників. У першому випадку існує небезпека фальшивого тону: марно ж Т. Шевченко так їдко висміював колег-поетів, які "все гекзаметри плели" та творили "епопеї" на

хвалу царя й отечества, безоглядно до жалюгідного стану справ у країні. У другому ж випадку, коли іронічний дискурс стає суцільним, відбувається його нівеляція, ота "найглибша іронія іронії" (Ф. Шлегель), що полягає у втраті комічної гостроти враження, до якої призводить безупинне вживання іронічної риторики. "Вона змужжує нас саме тоді, коли її всюди і завжди презентують" [11, 17].

Художня образність іронічного характеру доречно не завжди, а її успішність зумовлюється почуттям міри, яким має володіти автор. "Літературна іронія тільки тоді може досягнути властиве значення, коли її основоположна дисимуляція сублімується і відкидає просту експресію протилежностей в "безпосередній іронії" [11, 37]. З одного боку, це вміння послуговуватись недомовками там, де поет прагне засумнівати читача у слушності певних обігових істин. З іншого боку, це вміння балансування на межі зрозумілого, невдавання в надто абстрактні смисли, що не були б зрозумілі читачеві чи дезорієнтували його. Звісно, кожен автор по-своєму уявляє свого втаємниченого читача, з огляду на власний досвід та досвід рецепції його творчості. Тарас Шевченко, як видно, володів досконало виробленим умінням іронічної риторики, яка, не принижуючи читача, водночас його незмінно інтригувала.

У цьому іронічна маска поета виявилася цілком успішною, адже вона незмінно "перебувала на антиподах офіційності" [12, 11], маркуючи тим самим незалежний дух та органічні для нього волелюбні настрої. М. Тарнавський слушно стверджує: "Іронічною настановою до поезії та іронізуванням поетичного слова він уможлиблює собі сприймання відчуженого світу і одночасне потвердження своїх вартостей. Іншими словами, Шевченкова іронія не є ані випадкова, ані конвенційна, а радше невідмінний зовнішній вияв глибоко відчутного амбівалентного світогляду" [7, 98].

Шевченкова іронічна постава наділена типовими ознаками романтичної іронії. Вона виявляє спорідненість з іронією Байрона та Гайне, проте містить також індивідуальні ознаки таланту, які в цьому випадку становлять предмет особливого інтересу для дослідження творчої феноменальності поета. Автор "Кобзаря" – не лише співець традиційної для романтиків "туги душі", а й неодмінно патріот із гарячим серцем та пророчою місією, і ці дві ознаки постають в його поезії в нерозривній єдності. Стрімка градація сміхових засобів – від гумору до сарказму, "причинний" ліричний герой з удаваними наївністю та простацтвом, а найважливіше – добре оркестроване чергування комічних та пафосних елементів – ось характерні особливості іронічного дискурсу Тараса Шевченка. Майстерне застосування засобів іронії вказує на мудру відстороненість та філософсько-екзистенційну рівновагу в світовідчутті поета.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Упор. А. Жуковський. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. – 286 с.
2. Іваницин П. Вульгарний "неоміфологізм": від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка / Петро Іваницин. – Дрогобич: ВФ "Відродження", 2001. – 176 с.
3. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. – М.: Новое Литературное Обозрение, 2008. – 248 с. (Серия: "Historia Rossica").
4. Наєнко М. Шевченко і сучасні інтерпретації його творчості / Михайло Наєнко // Матеріали тридцять четвертої наукової Шевченківської конференції. – Кн. 2. – Черкаси: Брама, 2003. – С. 53–57.
5. Плющ Л. Вибране. Екзод Тараса Шевченка. Навколо "Москалевої криниці": Дванадцять статтів. Передм. Ю. Шевельова / Леонід Плющ. – К.: Факт, 2001. – 384 с.
6. Смаль-Стоцький С. Останній рік Шевченкової поетичної творчості / Степан Смаль-Стоцький // Праці Українського історико-філологічного товариства у Празі. Том другий, виданий на пошану голови товариства проф. Дмитра Антоновича. – Прага, 1939. – С. 1–10.
7. Тарнавський М. Іронічний рай Шевченка / Максим Тарнавський // Світи Тараса Шевченка, т. I. 36. статтей. До 185-річчя з дня народження поета / Л. Залеська-Онишкевич та ін. – Нью-Йорк – Львів: Вид. НТШ, 2001. – С. 91–102.
8. Фізер І. Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка / Іван Фізер // Світи Тараса Шевченка, т. I. 36. статтей. До 175-річчя з дня народження поета / Ред.: Л. Залеська-Онишкевич та ін. – Нью-Йорк: Вид. НТШ, 1991. – С. 40–52.
9. Шевченківський словник / Відпов. ред. Є. П. Кирилюк: У 2 т. – Т. 1. – К.: УРЕ, 1978. – 416 с. (Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Академії наук Української РСР).
10. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т.2: Поезія. 1947–1961 / Тарас Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – 782 с.
11. Alleman B. O ironii jako o kategorii literackiej / Beda Alleman // Ironia / Pod red. M. Głowickiego. – Gdansk: Słowo-obraz-terytoria, 2002. – S. 17–41.
12. Głowicki M. Ironia jako akt komunikacyjny / Michai Głowicki // Ironia / Pod red. M. Głowickiego. – Gdansk: Słowo-obraz-terytoria, 2002. – S. 5–16.
13. Jawski J. Ironia i mistyka. Doświadczenia graniczne wyobraźni poetyckiej Juliusza Siwickiego / Jarosław Jawski. – Białystok: W-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005. – 582 s.
14. Taranek O. "Dziwada ekscentryczności"? Ironia Juliusza Siwickiego na tle krytycznych koncepcji humoryzmu / Olga Taranek // Siupskie Prace Filologiczne. Seria: Filologia Polska. – Siupsk, 2010. – Nr. 8. – S. 189–204.

Надійшла до редколегії 11.03.14

## Полищук Я.

### Феномен иронии Т. Шевченко

Автор статьи анализирует своеобразие авторской иронии на примере поэзии Тараса Шевченко последних лет жизни. Умелое использование средств иронии свидетельствует о мудрой отстраненности и философско-экзистенциальном равновесии в сознании поэта. Иронический код связывает поэзию Т. Шевченко с романтической традицией, но в то же время он выражает индивидуальную специфику его таланта.

**Ключевые слова:** ирония, поэзия, автор, образ, лирический субъект.

## Polishchuk Y.

### The phenomenon of Taras Shevchenko's irony

The author of the article analyzes the originality of the author's irony for example, the poetry of Taras Shevchenko's last years. In particular, the skillful using of irony suggests wise detachment and philosophical-existential balance in the mind of the poet. Ironic code links Taras Shevchenko's poetry with the romantic tradition, but at the same time it expresses the individuality of his talent.

**Key words:** irony, poetry, author, image, lyrical subject.